

Fas'ın Yerel Yönetim Politikalarının Batı Sahra'nın Self-Determinasyonu ile Sınava

Testing Morocco's Local Governance Policies through Western Sahara's Self-Determination

Ceren Gürseler¹

¹Dr. Öğretim Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, cerengurseler@nevsehir.edu.tr

ANAHTAR KELİMELER

*Fas,
Batı Sahra,
Yerel yönetim,
Reform,
Self-determinasyon*

Ö Z E T

Fas rejimi, yerel yönetim politikalarını ve söylemini bir yandan Batı Sahra sorununun self-determinasyonun iç seçenekleri ile çözülmesi kapsamında ele alınırken diğer yandan ülkenin geri kalanı için modernleşme ve kalkınma hedeflerine yönelik bir araç, reform olarak sunmaktadır. Batı Sahra için özerkliği gündeme getirmektedir fakat Rabat bunu yaparken reformun salt adı geçen bölgeye özgü olmadığını göstermektedir. Fas'ta bölgeselleşme, ileri bölgeselleşme, ademimerkeziyetçilik gibi yerel yönetim politikaları bir reform sürecini oluşturmaktadır. Halktan gelen talep ya da demokratikleşme amacından ziyade daha çok Batı Sahra sorununu bağımsızlıkla çözülmesini engellemek için yerel yönetim politikaları gündemde tutulmaktadır. Süreç, yeni reform dalgalarıyla devam etmektedir. Fakat bu değişiklikler, yenilikler Batı Sahra sorununun çözümü ve ülkenin geri kalanın modernleşmesi için yeterli ve kapsamlı değildir.

KEYWORDS

*Morocco,
Western Sahara,
Local governance,
Reform,
Self-determination,*

ABSTRACT

While Moroccan regime has elaborated local governance politics and rhetoric in terms of solving the Western Sahara issue by internal options of self-determination, regarding rest of the country it has used such politics as means, reform for goals of modernization and development. It has brought forward autonomy as a solution for the Western Sahara issue however in so doing Rabat has indicated that reforms are not peculiar to Western Sahara alone. In Morocco; local governance politics like regionalization, advanced regionalization, decentralization have constituted a reform process. Rather than public demand and the aim of democratization, local governance politics have been kept on the agenda for the sake of preventing the resolution of the Western Sahara conflict through independence. This process has continued to this day with new waves of reform. Despite this fact, these amendments and innovations have not been efficient and comprehensive enough to solve the Western Sahara issue and modernization of the rest of Morocco.

Fas'ın yerel yönetim politikalarını, ileri bölgeselleşmenin haliyle ademimerkeziyetçi yapının sağlanması ve tüm ülke geneline yayılması girişimi olarak ifade etmek mümkündür. Fakat bu "genel" politikanın yanında Rabat tarafından Batı Sahra'ya yönelik "özel/spesifik" siyaset de takip edilmektedir. Fas; yerel yönetim politikalarının devletin modernleşmesini amaçladığını açıklasa da aslında bahse konu siyasetle Batı Sahra'da self-determinasyon hakkının dış seçeneklerinden biri olan ayrılığın çalıştırılmasının yani Batı Sahra'nın bağımsız bir devlete sahip olmasının önüne geçmeyi hedeflemektedir. İleri bölgeselleşmenin önemli bir unsuru olarak nitelendirilen 2011 tarihli Anayasa bu yönde örnek olarak kullanılabilir. Adı geçen reformla aynı zamanda Batı Sahra'ya dair özerklik paketinin resmî bir çerçeveye oturtulması amaçlanmıştır. Buna ilaveten farklı paketlerle reform sürecini ve momentumunu siyasi gündeminde tutmaktadır. Batı Sahra sorunundaki çözümsüzlüğü özerklik, yetki devri, kalkınmada bölgesel eşitliğin sağlanması, idari modernleşme gibi konularla ve Yeni Kalkınma Planı gibi ekonomik kalkınma odaklı programla yerel yönetim reformuna dahil ederek iç kamuoyundan destek almayı amaçlamaktadır. Fas, Batı Sahra'ya dair getirdiği çözüm önerilerine uluslararası kesimin de desteğini, onayını almak istemektedir (Lakhal ve ark., 2006, s 340).

Fas'ın özerklik ve ademimerkeziyetçilik gibi hem yerel yönetim hem de self-determinasyon kapsamına giren araçları uygulayarak Batı Sahra self-determinasyon sınavından başarı ile çıkabilmesi BM Güvenlik Konseyi (BMGK) gibi kendisi dışında birçok unsura bağlıdır. Bu çalışmada Batı Sahra sorunu salt Fas'ın yerel yönetim politikaları temelinde incelenecektir. Diğer bir ifadeyle Fas'ın yerel yönetim politikalarıyla, reformlarla toplumun ihtiyaçlarına cevap mı verdiği, yerel yönetimi merkezî idare karşısında güçlendirilmeyi mi amaçladığı yoksa sadece Batı

Sahra'nın self-determinasyon iddiasına mı karşı geldiği soruları cevaplanacaktır. Fas'ın yerel yönetim süreci çeşitli kaynaklara başvurularak incelenerek Batı Sahra sorunu kapsamında değerlendirilecektir. Literatür, haber araştırılması ve söylem analizi üzerinde durulacaktır.

Kamu yönetimi, yerel yönetim konuları Siyaset Biliminin, Kamu Yönetiminin yanı sıra Uluslararası Hukuk, Uluslararası İlişkiler gibi sosyal bilimlerin farklı disiplinleri tarafından incelenmektedir. Bunun en önemli nedeni merkezden yönetim ve yerel yönetim ilkelerinin devletlerin çoğunluğu tarafından kamu idaresi başlığı altında uygulanmasıdır. Bahse konu ilkelerin niteliği konunun önemini ortaya koymaktadır çünkü yerel yönetim ilkesi sayesinde bölge ya da etnik yapılar gibi yerel birimlere merkezî idare elindeki gücü kendi isteğiyle kanuna dayanan bir şekilde dağıtmaktadır. Böylelikle gücün, yetkinin muhatabı sadece başkent olmamakta; başkent dışında fakat belirli bir oranda başkent denetimi altındaki yerel birimlerde de güç ve yetki bulunmaktadır. Merkezî yönetim ve yerel yönetim ilkelerinin her birinin olumsuz-olumlu yönleri olup birbirlerinin eksikliklerini gidererek tamamlanmaktadır. Kırtasiyecilik, bürokrasi, yerelde birbirinden farklı politikaların takip edilmesi olumsuzluklara örnek olarak verilebilir.

Niteliği sebebiyle yerel yönetimin bünyesinde daha fazla demokratik unsurları barındırması bir diğer önem arz eden unsurdur. Halka yakın bir idarî birim olması, kararların halkın seçtiği temsilciler tarafından alınması ve uygulanması, birtakım kaynaklara sahip olunması ve “yerel halkın yönetime katılma olanakları” olması (Karakılçık, 2016, s.45) aynı zamanda demokratik yönetimin başta gelen kriterleri arasında yer almaktadır. Öneminde de anlaşılacağı üzere yerinden yönetimin çeşitli şartları bulunmaktadır. İlgili birimin kamu tüzel kişiliğe, bağımsız personele, mali bağımsızlığa sahip olması ve üzerinde hiyerarşik denetim olmaması gerekmektedir (Gözler ve Kaplan, 2018, s. 35).

Fas örneğinde de görüleceği üzere demokratik yönetime sahip olunması ve kamu hizmetinin daha etkin şekilde vatandaşa ulaşabilmesi gibi saiklerle reforma gidilmesi çeşitli ülkelerin gündeminde yer alması nedeniyle ilgi çekici bir inceleme alanını teşkil etmektedir. Yerel yönetimde de reforma gidilerek kamu idaresinin performansının etkili ve verimli olması amaçlanabilmektedir (Kapucu, 2013, s.279). Farklı idari yönetim düzeyleri arasında kamusal hizmet sunabilmek, kamusal ihtiyaçları karşılayabilmek için yetki dağıtılmaktadır. Yerelleşmeye gidilebilme diğer bir ifadeyle idari faaliyetlerin düzenlenmesinde, kamu hizmetinin sağlanmasında halk düzeyine inilebilmektedir. Yerellik (*subsidiarity*) ilkesi hizmetin yerinde üretilerek yine yerinde uygulanmasıdır (Ökmen, 2013, s.48). İlgili kamusal ihtiyacı “en yakın yönetimce kullanılması” (Karakılçık, 2016, s. 47) amaçlanmaktadır.

Fas'taki idarî yapının üniter olmasından hareketle bu çalışmada yönetsel yerinden yönetim kapsamında inceleme yapılacaktır. Yürütme alanında yerel yönetim çeşitli başlıklarda yetkiye sahiptir. İdari ve mali özerklik örnek olarak verilebilir (Karakılçık, 2016, s.33). Bu çalışmada yerinden yönetim self-determinasyon arasındaki ilişki reform başlığı ile bağlantı kurularak incelenecektir. Ademimerkeziyetçilik (*decentralization*), bölgeselleşme (*regionalization*), bölge (*region*), ileri bölgeselleşme (*advanced regionalization*) ve özerklik incelenecek kavramlar arasındadır.

Yerinden yönetim olarak da adlandırılan ademimerkeziyetçilik yerel özerkliğe dayanan yönetsel yerinden yönetimdir (Keleş, 1998, s. 17). Bir süreç olan yerel yönetim dört basamaktan oluşmaktadır (Keleş ve Mengi, 2013, s.37). Buna göre ilk olarak yerel yönetimin güçlendirilmesi, sırasıyla bölgeselleşmeye gidilmesi, üçüncü aşama olarak federalizme geçiş ve son olarak devletten ayrılık üzere dört zincir ile süreç tamamlanmaktadır. Devlet, ademimerkeziyetçilik başlığı altında yer alan bu unsurlardan birini veya birkaçını farklı nedenlerle uygulayabilir. Sadece iç siyaset değil Fas örneğinde de görüleceği üzere dış politika da bu basamakların uygulanmasını tetikleyebilir. Ademimerkeziyetçiliği tetikleyen iç dinamikler olarak bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesi hedefi ve demokratikleşme isteklerinin yanında etnik ve kültürel kimliğe dair taleplerin yanıtlanması öne çıkmaktadır (Keleş ve Mengi, 2013, s.38). Dış etmenler olarak ise dünya ticaretine dahil olmak, uluslararası rekabete uyum sağlamak, ekonomik ve siyasal karşılıklı bağımlılık sıralanabilir (Keleş ve Mengi, 2013, s.38).

Bu çalışmada üzerinde durulacak kavramlar arasında bölge, bölgeselleşme ve ileri bölgeselleşme bulunmaktadır. Bölge, tanımlandığı veya kullanıldığı duruma/örneğe göre bir “alan” ya da “düşünsel bir ürün” (Özel, 2003, s.98) olarak ifade edilebilir. Devlet ile yerel düzey arasında kalan ve belirli görevlere sahip olan orta düzeyde birimdir (Çiner, 2010, s.72). Bölge kendi içinde homojen bir varlık gösterirken ülkenin geri kalan kısımlarından ise farklılık teşkil etmektedir (Karakılçık, 2016, s. 301). Bölgeselleşme, bölge olma eğilimi anlamını taşımaktadır (Çiner, 2010, s.72). Bölgeselleşme; “merkezî yönetim karşısında yerel ve bölgesel birimlerin yönetsel açıdan güçlendirilmesini” ifade etmektedir (Keleş ve Mengi, 2013, s.28). Dünya genelinde farklı örneklerde uygulanmıştır ve uygulanmaktadır. Yerel yönetim aracı olarak bölgeselleşmeye başvurmanın yerelden gelen talepleri yanıtlamak gibi çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Keleş ve Mengi'ye göre bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesi amacının yanı sıra “etnik, kültürel, siyasi farklılıklardan kaynaklanan istekler bölgeselleşmeyi ön plana çıkarmıştır” (Keleş ve Mengi, 2013, s.27). Bazı durumlarda ise bağımsızlık taleplerini gündeme getirebilmektedir (Karakılçık, 2016, s. 309). İleri bölgeselleşme ise yine desentralizasyon başlığı altında yer almaktadır. Yerel hükümetlerin idari özerkliği ve yerellik ilkesi öne çıkmaktadır (Bergh, 2016, s.9).

Çalışmada üzerinde durulacak bir diğer önemli unsur ise özerkliktir. Özerklikte yerel birimlerin kendi iradeleriyle karar alabilmeleri ve farklı düzeydeki birimler arasında yetki paylaşımı öne çıkmaktadır. Yerelde halkın karşılaştığı sorunların yine yerel halk tarafından çözülmesine dayanmaktadır (Akyılmaz, 2000, s.159). Bölgesel veya etnik topluluklar devletin yasal düzenine tabii olmaya devam ederken bahse konu unsurlara yasama, yürütme ve yargı erkleri kapsamında çeşitli yetkiler verilmekte ve faaliyetlerini devletteki diğer kurumlardan bağımsız ya da bu kurumların sınırlı bir denetimi altında yürütebilmektedir (Wolff ve Weller, 2008, s.13). Haliyle özerklikte yerellik kavramı öne çıkmaktadır; yerel halkın seçtiği karar organları kendi kaynaklarıyla ve dışarıdan müdahale olmadan yerel ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Özerklik böylelikle merkezden yönetim ilkesinin yumuşaması ve yerel yönetim ilkesine doğru dengenin sağlanması (Akyılmaz, 2000, s. 142)

olarak da nitelendirilebilir. Bu bağlamda yerel halk çözüm üretmeye katıldığı için demokratik prensiplere uygundur. Bölgenin kaynaklarının işletilmesi, elde edilen gelirin dağıtılması gibi ekonomik düzenlemeler de özerklik kapsamında yer almaktadır. Kültürel hakların verildiği örnekler de mevcuttur. Azınlıkların korunması, kültürel hakların korunması gibi örnekler de özerkliğin getirileri arasında yer almaktadır. Kamusal alanda ilgili topluluğun dilini kullanılabilmesine ve ana dilde eğitim hizmeti alabilmesine (Murswiek, 1993, s.38) dair örnekler de rastlanmaktadır.

Karakılçık'a göre özerklik iki ayrı alt başlığa alınabilir. Birincisi kendi kendini yönetebilmeye (*self-government*) dayalı özerklik olup mali ve idari niteliğe sahiptir (Karakılçık, 2016, s. 49). İkincisi ise self-determinasyona dayanan siyasi nitelikteki özerkliktir. Etnik, dini, siyasi sorunları çözmek için kullanılmakta ve sorun yaşanan bölgelere özerklik tanınmaktadır.

Yukarıdaki unsurlara bağlantılı olup bu çalışmada incelenecek bir diğer kavram da bölgesel kalkınmadır. Temel amaç ülke sınırları içerisindeki farklı bölgeler arasındaki eşitsizliğin giderilmesidir. Geri kalmış bölgelerde sanayileşmeye gidilerek gelişmişlik düzeyi artırılacak ve refah ülke genelinde adil bir şekilde dağıtılacaktır (Karakılçık,2016, s. 30). Bölgeler arasındaki sadece ekonomik değil sosyal ve toplumsal dengesizliklerin azaltılması ve giderilmesi hedeflenmektedir.

Bağımsızlığından beri Fas'ın gündeminde yerel yönetim reformu bulunmaktadır. Uzun yıllardır gündemde tutulan, fakat son yıllarda özellikle üstünde durulan, momentumu sürdürülmek istenilen yerel yönetimde reform günümüzde sonu gelmeyen ama olağan bir süreç halini almıştır. Bu olağan sürecin yanında Batı Sahra self-determinasyon sorununun mevcudiyeti ve yerel yönetim unsurları ile çözüme gayreti Fas'ı hem yerel yönetim hem de self-determinasyon çalışmalarında incelenmesi gereken önemli bir örnek kılmaktadır.

Ülke içindeki bölgesel dengesizliklerin giderilmesi, demokratikleşme talepleri yerel yönetim reformunun iç dinamiklerini oluşturmuştur. Dış dinamikler olarak Avrupa Birliği (AB) ile ilişkiler ve BM kapsamında Batı Sahra sorununun çözülmesi gayreti öne çıkmaktadır.

Fas'ın yerele inme süreci birden fazla reform dalgasından oluşmaktadır. Birbirinden farklı unsurlar farklı aşamalarının oluşmasında belirleyici ve tetikleyici olmuştur. Kral II. Hasan'ın vefatıyla tahta geçen Kral VI. Muhammed'in halk nezdindeki desteğini artırma ve yönetimini meşrulaştırma istekleri, Batı Sahra sorununu self-determinasyon hakkının iç seçenekleri ile çözüme isteği, muhalif kanattan gelen taleplerin karşılanması, "Arap Baharı" kapsamında değerlendirilen protesto gösterilerinin düzenlenmesi ve dile getirilen demokratikleşme talepleri, Fas'ın AB ile ilişkisi reform dalgalarının farklı nedenleri olarak sıralanabilir. İçte ve dışta yaşanan bazı gelişmelere özellikle Batı Sahra sorunuyla ilintili her bir kilit olaya Fas Krallığı'nın cevabı yeni bir desentralizasyon sayfası açmak, yeni bir desentralizasyon söylemine başvurularak reform dalgası yaratmak olmuştur. Ülke geneline hitap eden bölgeselleşme, katılımcı yerel demokrasi başlıkları aynı zamanda Batı Sahra'yı Fas'a "davet eden" yerel yönetim paketinin alt başlıklarını oluşturmaktadır. Batı Sahra'da self-determinasyon hakkının iç seçeneklerinden biri olan özerkliğin uygulanması yerel kalkınma ile desteklenmeye/kuvvetlendirilmeye ve ülke genelindeki yerel yönetim politikaları ile çerçeve içerisine alınmaya çalışılmaktadır. Fas'a göre ademimerkeziyetçilik sayesinde ülkenin toprak bütünlüğü korunmakta ve aynı zamanda devlet modernleşmektedir.

Batı Sahra özelinde ve ülke genelinde "yürütülen" reformların Fas'ın mevcut siyasi sisteminde tam anlamıyla yer aldığı söylemek gerçekçi değildir. Reformlar uygulanmadan ziyade daha çok kamuoyu ile paylaşmakta, söylemde kalmaktadır. İdari yapının ve karar alma mekanizmalarının değişmesi gibi reformun başlıca unsurlarının Rabat'ın merkezileşmiş yapısının "sınırlarını" zorlamaktadır ve zorlayacaktır. Diğer bir ifadeyle bu süreç yetkilerin dağıtılmasına (*deconcentration*) benzeyen desentralizasyon olarak ifade edilebilir (Jafari ve el-Moujaddidi, 2016, s.23); çünkü yerel faaliyetlerinde tam bağımsız değildir ve yerele kaynak aktarımı sınırlı tutulmaktadır. Yerel yönetim birimlerine aktarılacak mali kaynaklar devletin özel kurumları tarafından belirlenmekte, toplanmakta ve ilgili bölgelere dağıtılmaktadır.

GENEL OLARAK FAS'TA ADEMİMERKEZİYETÇİLİK VE BATI SAHRA SORUNU

Kuzey Afrika ve Orta Doğu kapsamında değerlendirildiğinde Fas, en güçlü merkezî yönetime sahip ülkeler arasındadır (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.47).Öyle ki Fas, merkezî yönetime büyük oranda bağlı yerel kurullar dışında yerel yapılanmaların varlığına bir dönem son vermiştir (Keleş, 1998, s.87). Diğer yandan bağımsızlığını kazanmasından (Zerhouni, 2016, s.27) bu yana idari yapısında reforma gitmektedir. Bağımsızlığın kazanılmasıyla bucak (*commune*), yerel hükümet kurarak; bunlara anayasal statü vererek karar almada ve çeşitli faaliyetlerde yerel yönetim yetkilendirilmektedir. Böyle bir adımın atılmasında bağımsızlık sonrasında ülke içinden gelen taleplerin (Montarani ve Bergh, 2014, s.831) etkili olduğu belirtilmektedir. Reforma dair ilgi çekici bir diğer unsur da bölgeler arasında yerel yönetimin gelişmişlik düzeyinde farklılıklar bulunmasıdır. Örneğin Ruşen Keleş'e göre Berberî nüfusun yaşadığı bölgelerde Arap nüfusun bulunduğu bölgelere kıyasla yerel yönetim daha gelişmiştir (Keleş, 1998, s.23).

Yerel yönetim reformunun önemli bir dayanağı olan 2011 anayasasının 135. Maddesine göre ülkedeki yerel yönetimler; bölgeler, kaymakamlıklar, il ve kasabalardan oluşmaktadır. Genel itibarıyla Fas'ta desentralizasyon adı altındaki reformlar sayesinde yerel düzlemde halkın karar alma sürecine katılımıyla kalkınmanın hızlanması amaçlanmaktadır (Montarani ve Bergh, 2014, s.828). Desentralizasyondan kalkınmanın planlanmasında ve yürütülmesinde yerel hükümetler dahil olmak üzere çeşitli yerel birimlere merkezî hükümetten yetki ve sorumluluğun devredilmesi de anlaşılmaktadır (Montarani ve Bergh, 2014, s.828).

Çeşitli yasal ve anayasal düzenlemelerle yerel yönetim alanındaki reform bir süreç halini almıştır. Süreç, konjonktüre göre bölgeselleşme, ileri bölgeselleşme ve kalkınma programı olarak adlandırılmaktadır. Ademimerkeziyetçilik Fas'ta yeni bir olgu değildir; 20 yıldan fazla geçmişi bulunmaktadır. Geçen süre zarfında yeni yerel idari birimler kurularak ilgili kanuni düzenlemelerin ve birimlerin sayısı artmıştır. 1976 tarihli İkinci Belediye Tüzüğü (*the Second Municipal Charter*), 2002 tarihli Üçüncü Belediye Tüzüğü'nün (*the Third Municipal Charter*), 2011'de yapılan anayasal değişiklikler getirdikleri düzenlemelerle yerel yönetimdeki reformun önemli adımları arasında gösterilmektedir. Örneğin yerel yönetimlerin finansmanında iyileştirilmeye gidilmiştir.

Reform süreci zarfında Batı Sahra sorununun çözümüne yönelik adımlar da atılmaktadır. Örneğin Fas, kalkınma politikaları ile Batı Sahra'daki ademimerkeziyetçilik gündemini meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Ülke genelini hedefleyen 2010'lu yılların ademimerkeziyetçi dalgası özerkliğin Batı Sahra sorunu için çözüm olarak önerilmesine (Houdret ve Harnisch, 2007, s.4) olanak sağlamış, bu durumu kolaylaştırmıştır. Örnek olarak vermek gerekirse 2011'deki anayasa değişiklikleri hem ülke geneline dair yerel yönetim reformunu hem de Fas'ın toprak bütünlüğü ihlal edilmeden Batı Sahra sorununun çözümünü hedeflemektedir (Kumar, 2013, s.5). Diğer bir ifadeyle Batı Sahra bölgesine özerklik verilmesi üzerinde durulurken ademimerkeziyetçilikle de ilgili çözümün canlandırılması ve söz konusu yerel yönetim politikalarının uygulanabilirliğine dair Fas içinden ve dışından gelen eleştiriler giderilmek istenmiştir. Çünkü reform söylemi ile iç ve dış kamuoyundaki reform yanlısı kesime hitap edilmesi amaçlanmaktadır (Montarini ve Bergh, 2014, s.32). Ayrıca Batı Sahra üzerindeki Fas iddialarının dış kamuoyu tarafından tanınması rejimin meşruluğu için önemlidir (Bergh, 2016, s.11).

Reform sürecinin farklı dalgalarında kullanılan ve modernleşmeye dayandırılan "ilerlemeci" kamusal söylemde desentralizasyona ve halkın karar alma sürecine katılmasına odaklanılmaktadır; fakat söylemdeki "hassasiyet" uygulamaya yansımamaktadır. Reformlar açıklanarak, çeşitli alanlarda uygulamaya geçilerek süreçte momentum yakalanırken diğer taraftan merkezin sahip olduğu yetki ve güç korunmaktadır. Söylem ve uygulama arasındaki tutarsızlık; reformların uygulanmasında çekinceli davranılmasına, uygulanmaya dair isteksizliğe, atılacak adımların rejimi tehdit edebileceği ve ülkenin toprak bütünlüğünün ihlal edebileceği endişelerine bağlanmaktadır.

SELF-DETERMINASYON VE YEREL YÖNETİM BAĞLANTISI: ÖZERKLİK VE ADEMİMERKEZİYETÇİLİK

Fas, self-determinasyon ve yerel yönetim arasındaki bağlantının incelenmesinde önemli bir örneği teşkil etmektedir. Batı Sahra özelindeki ve Fas'ın genelindeki yerel yönetim adımları ile hem Batı Sahra'nın self-determinasyon sorununa çözüm sağlanmaya hem de Fas'ta idari yapının modernleşmesinde, kalkınmada ilerleme sağlanmaya çalışılmaktadır.

Self-determinasyon, genel itibarıyla herhangi bir dış etkiye ve baskıya maruz kalmadan halkların ekonomik, siyasi ve kültürel geleceğini kendilerinin belirlemesi hakkıdır. Uluslararası hukukta ve uluslararası ilişkilerde self-determinasyonun genelgeçer kabul gören tanımı bulunmamaktadır. Fakat BM Genel Kurulu'nun 1960 tarihli 1514 sayılı Sömürge İdaresi Altındaki Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine Dair Bildirgesi (*Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples*) uluslararası hukukta self-determinasyon hakkının genelgeçer kabul görmesinde büyük role sahiptir. Bildirge, sömürge yönetiminin sonlandırılmasını ve tüm yetkilerin sömürge yönetimi altında yaşayan halklara verilmesini öngörmektedir (<http://www.un.org/en/decolonization/declaration.shtml>). İkinci Madde'ye göre bütün halkların self-determinasyon hakkı bulunmaktadır; devamında ise halkların siyasi statülerinin yanı sıra siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmelerini de takip etmeleri gerektiği kaydedilmektedir. Bununla birlikte self-determinasyon hakkının talep edilmesi ve kullanılması zımnen şarta bağlanmaktadır. Yabancı tahakkümü, hâkimiyeti ve sömürge yönetimi altında yaşayanlar dışında self-determinasyon hakkının talep edilmesi sorgulanacaktır çünkü Bildirge'nin altıncı maddesinde "Kısmen ya da tamamıyla ulusal birliğin ya da toprak bütünlüğünün bozulmasını amaçlayan her türlü girişime" BM ilkeleri uyarınca karşı çıkıldığı belirtilmektedir (<http://www.un.org/en/decolonization/declaration.shtml>).

Başka bir ifadeyle uluslararası hukukta genelgeçer kabule sahip olan self-determinasyon hakkının talep edilmesi ve uygulanması için çeşitli koşulların varlığı aranmaktadır. Söz konusu koşulları sömürge yönetimi, halk tanımı, sınırların korunması olarak ifade etmek mümkündür. Self-determinasyonu talep eden kesim sömürge yönetimi altında bulunmalı, halk olarak nitelendirilebilmeli ve yeni devlet sömürge yönetiminin sınırlarında kurulmalıdır, farklı sınır talebinde bulunulmamalıdır. Vesayet altındaki ülkelerin, muhtar olmayan bölgelerin ve ulusal kurtuluş hareketlerinin hukuka dayanan self-determinasyon hakları bulunmaktadır.

Uluslararası hukuktaki teamül, doktrin ve hakkın yaygın kullanımı; self-determinasyonun iç ve dış olmak üzere iki ayrı seçenek grubunu içerdiğini göstermektedir. Dış seçeneklere dair örnek olarak ayrılık, başka bir devletle birleşme verilebilir. İç self-determinasyon seçenekleri ise dış seçeneklere kıyasla daha fazla çeşitlilik arz etmektedir. Siyasi katılımın sağlanması, demokratik yönetimin oluşturulması, çeşitli siyasi hakların verilmesi; özerkliğin, yerli halk ve azınlık haklarının verilmesi, yetki ve güç paylaşımında bulunulması gibi devletin sınırları içerisinde toprak bütünlüğünü ihlal etmeyen çözümler sunulmaktadır. İç self-determinasyon seçeneklerinin uygulanmasıyla istikrarsızlığın, self-determinasyon talebinin ve çözümsüzlüğün ağırlığından/durağanlığından kaçınılabileceği çeşitli kesimlerce dile getirilmektedir (Benzer yorumlar için bkz. Spector, 2009, s.13).

Merkezden çevreye yetki paylaşımını amaçlayan ademimerkeziyetçi yapının benimsenmesi iç self-determinasyon bağlamında gündeme getirilebilmektedir. İlgili yerel topluluğun kaynak dağıtımı ya da dağıtımda artış taleplerine ademimerkeziyetçi politikalarla cevap verilebilmektedir. Ulusal yasama süreciyle yetki verilip geri alınabilmektedir. İdarî alandaki yetki paylaşımının yanı sıra mali ademimerkeziyetçiliğe de başvurulabilmektedir. Kaynak aktarımına, vergi dağıtımına gidilmesi örnek olarak verilebilir. Bahse konu

uygulamaların ayrılıkçı şiddeti azalttığı kimi kaynaklarca ifade edilmektedir (Aleman ve Treisman, 2005, s. 173). Ayrıca mali kaynakların kullanımını büyük oranda yerel yönetimlere bırakmanın (Aleman ve Treisman, 2005, s. 176) ayrılık talebini azalttığı örnekler mevcuttur.

Fas gibi çeşitli örnekler, özerkliğin ayrılık seçeneğinin yerine çözüm olarak sunulabildiğini göstermektedir. 1945'ten 2010'lu yıllara kadar farklı ülkelerde 70'e yakın özerklik andlaşması imzalanmıştır (Finaud, 2009, s.20). İlgili self-determinasyon sorununun özelliklerine, uygulanacak bölgeye ve koşullara göre özerklik sürecin farklı dönemlerinde talep edilebilme ya da uygulanabilmektedir. Özerklik kavramının içeriği ve niteliği sorunun başlangıcında veya sürecin farklı dönemlerinde özerkliğin çözüm olarak gündeme getirilebilmesine olanak sağlamaktadır. Self-determinasyon hakkının talep edilmesinden önce özerkliğin kullanıldığı örnekler mevcuttur (Wolff ve Weller, 2008, s.3). Özerkliğin uygulandığı soruna/duruma çözüm getirebilmesi için kendinden bağımsız ek unsurların hayata geçirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Çeşitli yasal güvencelerin sağlanması gerekmektedir. Örneğin anayasada ilgili düzenlemeler yapılmalı; bölgesel/yerel yönetim unsurlarıyla ve kimlik politikalarıyla uyum içerisinde olmalıdır (Wolff ve Weller, 2008, s.4).

FAS'IN YEREL YÖNETİMDE FARKLI ADIMLARI: ADEMİMERKEZİYETÇİLİKTE BÖLGESELLEŞME

Fas'ın yerel yönetim politikaları kapsamında bölgeselleşmeye gitmesinde iç politikasının yanında dış politikası da etkilidir. Bölgeselleşme ile özerklik Batı Sahra sorununa çözüm olarak sunulurken aynı zamanda AB Komşuluk Politikası kapsamında AB'nin isteklerine karşılık verilme istenmektedir (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.55). Fas'ı bu doğrultuda siyaset üretmeye iten etmenlerden biri olarak İleri Statü Andlaşması (*Advanced Status Agreement*) (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.78) gösterilebilir. İç siyasette ise Kral VI. Muhammed, bölgeselleşmeyi ülkenin modernleşmesi için bir araç olarak göstermekte ve dolayısıyla iktidarını meşrulaştırmak amacıyla bir araç olarak kullanılabilmektedir (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s. 49).

İlk olarak 1971 yılında bölgeselleşme Fas'ın idari yapısına girmiş (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015,s.50) ve yedi ekonomik bölge kurulmuştur (Zerhouni, 2016, s.28). Kalkınma ve büyüme ihtiyaçlarını karşılama hedefi bölgeselleşmeye gidilmesinde etkili olmuştur. 1971'deki değişiklikler sonucunda meydana gelen yapı ile bölge düzeyinde ademimerkeziyetçiliğin temelleri atılmıştır (Said, 2012, s.55).

1976 senesindeki adımlar, desentralizasyon sürecini (Houdret ve Harnisch, 2017, s.10) desteklemiştir. İkinci Belediye Tüzüğü ile bucaklara yerel-sosyal ekonomik kalkınma başlığında daha geniş yetki ve sorumluluklar verilmiştir (Montarani ve Bergh, 2014, s.831). Belediyeler yasal birim olarak resmen kabul edilirken içişleri bakanının belediyeler üzerindeki denetimi ise korunmuştur (Montarani ve Bergh, 2014, s.831).

1990'lı yıllarda ademimerkeziyetçilik politikalarında yeni bir dalga yaratılmıştır (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.49). 1992'de yapılan anayasal reformlarla bölgeler coğrafi birim olarak yasallık kazanmıştır (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2017, s.191). 1996 tarihli anayasa değişikliğinde yine bölgesel modeller üzerinde çalışılmıştır (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.53). 1997'de bölgesel reform açıklanmış bölgesel modeller üzerinde çalışmalarda bulunulmuş (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.53), bölge sayısı 16'ya çıkarılmıştır. Ekim 1997'de bölgesel konsey seçimleri ile bölge kavramı fiiliyata yansımıştır (Said, 2012, s.2).

Sayılan adımlar, sınırlı bir açılım sağlamıştır. Örneğin bölgelerin, illerin (*province*) ve yerel hükümetlerin yetkileri sınırlıdır çünkü bu birimlerin yöneticileri Rabat yani merkezi idare tarafından atanmaktadır (Ottaway, 2013, s.1). Ayrıca bu birimlerin yasamaya dair yetkileri de sınırlı tutulmuştur (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.78). Yine merkezden bölgelere maddi kaynak ve ilgili faaliyetler için sınırlı yetki aktarımında bulunulmuştur (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.50). Böylelikle 1997 yılı bölgeselleşme süreci yerinden yönetimin artırılmasından ziyade yetki genişliği olarak yani merkezin yerel üzerindeki yetkilerini artması olarak yorumlanabilmektedir. 1997'den beri bölgelerin finansal kapasitelerinin oldukça düşük olduğuna dikkat çekilmektedir (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.83).

Bu ve benzeri eleştirilere 1999'da Kral VI. Muhammed, "yeni otorite/yetki fikri" ile cevap vermiştir. Yerel grupların daha fazla idari ve mali özerlikten yararlanması gerektiğini kaydederken içişleri bakanlığının yerel hükümetler üzerindeki vesayetinin (*tutelle*) azalacağını açıklamıştır (Montarani ve Bergh, 2014, s.831).

2002'de Üçüncü Belediye Tüzüğü'nün yayınlanması ile desentralizasyon yeni boyut kazanmıştır (Montarani ve Bergh, 2014, s.831). Bölgesel konseylerin sorumlulukları genişletilmiştir. İlk defa bucağın yoksullukla mücadele etmesine ilişkin hükme yer verilmiştir (Montarani ve Bergh, 2014, s.831).

2008'de bölgeselleşme yine Rabat'ın yerel yönetim reformunun bir parçası olmuştur. 2008'de Kral VI. Muhammed vatandaşların taleplerine vatandaşlara en yakın birim tarafından cevap verilmesi hedefiyle bölgeselleşmeye gittiğini çünkü böylelikle etkili bir yerel yönetimin mümkün kılınabileceğini savunmuştur. Yerelliğin yanında kalkınmanın da gündemde olduğunu belirtmiştir; entegre kalkınma desteklenip kuvvetlendirecektir (Ben-Meir, 2010, s.65). 2008 yol haritasına göre ilgili bölgeselleşme programı ademimerkeziyetçiliğin üç unsuruna sahiptir: veraset (*devolution*) yani ulusal hükümet kurumlarının (*sub-national government agencies*) kapasiteye sahip olması; yetkilerin dağıtılması (*deconcentration*) yani ulusal hükümetin, sivil toplum örgütlerinin ve topluluklarının finans ve teknolojiye kalkınmayı arttırmak için işbirliğinde bulunması ve halkın olabildiğince kalkınma sürecine katılması (Ben-Meir, 2010, s.66). Ayrıca Kral VI. Muhammed'in bu esnada Batı Sahra için de bölgeselleşme niyetini açıklaması (Ben-Meir, 2010, s.67) önemlidir.

Ademimerkeziyetçilik reformlarının uygulandığı 2009 yılı, anayasa değişikliğinin yaşandığı 2011 senesi bölgeselleşmede ve ademimerkeziyetçilikte yeni bir aşama olarak nitelendirilmektedir. Rabat'a göre 2011 anayasa değişikliği ademimerkeziyetçi politikanın bir

parçasıdır (Ottaway, 2013, s.3) ve bölgeselleşme için bir olanaktır (Kumar, 2013, s.6). İlgili değişikliklerle merkezden yerele yetkinin devredilmesi, yerel yönetimlerin kuvvetlendirilmesi amaçlanmıştır. Fakat 90'lı yıllardaki gibi günümüzdeki ademimerkeziyetçilik paketinin eksik, yetersiz yönleri bulunmaktadır. Örnek olarak ademimerkeziyetçilik kapsamında belirtilen hedeflerin gerçekleşmesini sağlayacak yasal metnin eksikliği verilebilir (Said, 2012, s.36). Merkezî idare etkisini korumaktadır. Devletin yereldeki temsilcisine önemli rol verilirken aynı zamanda da vesayet sistemi devam ettirilmiştir (Said, 2012, s.36).

FAS'IN YEREL YÖNETİMDE FARKLI ADIMLARI: ADEMİMERKEZİYETÇİLİKTE İLERİ BÖLGESELLEŞME

Bölgeselleşmeden sonraki yeni reform dalgası ileri bölgeselleşme olmuştur. Batı Sahra sorununun çözülmesi niyetinin yanında demokratik yönetime sahip olma ve ekonomik kalkınma hedefi Fas'ın ileri bölgeselleşme nedenleri arasındadır. Rabat'a bu konuda muhalefetten de destek gelmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi (*The Justice and Development Party*) ileri bölgeselleşmenin demokrasinin sağlanmasında önemli rolü olacağı görüşündedir. Parlamentosu, yerel hükümeti ve yetkileri olan ve anayasa ile yetkileri garanti altına alınan bölgenin önemine dikkat çekilmiştir (El Messaoudi, 2008, s.9).

İleri bölgeselleşme adımı beraberinde ilgili kurumları da getirmiştir. Haziran 2010'da Ademimerkeziyetçilik Danışma Konseyi (*Advisory Council for Decentralization*) kurulmuştur (Ottaway, 2013, s.2). Konsey'den yetkili olduğu konularda öneriler getirerek reform sürecine ivme kazandırması istenmiştir. Bu bağlamda Konsey, ileri bölgeselleşme önerisi ile gelmiştir (Ottaway, 2013, s.1). Entegre ve dengeli kalkınmanın sağlanması ve uzun dönemde uygulanmasının yanında bazı anayasal değişikliklere gidilebileceği belirtilmiştir. Fakat ilk evrede yasa düzeyinde değişikliğin etkili olabileceği de eklenmiştir (Ottaway, 2013, s.2).

İleri bölgeselleşme ile bölgelerin; devlet, il ve kaymakamlık (*prefecture*) ile koordinasyon içinde çalışması amaçlanmıştır (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.82). Kaymakamlığın ve vilayetlerin sorumluluğu artmış ve farklı birimler arasında hiyerarşik olmayan ilişki kurulmuştur.

İleri bölgeselleşme reform paketi kapsamındaki değişiklikler bölgesel kurumların demokratikleşmesine sebebiyet verebilir çünkü yerelde ve bölge düzeyinde halk taleplerini doğrudan bu kurumlara iletecek ve dolayısıyla söz konusu talepler yerelde değerlendirilecek ve yerelde uygulanacaktır (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.54). Bölgelerin demokratikleşmesinde seçim sistemi, bölgesel parlamentoların üyelerinin statüleri ve bölgesel konseyin yani başkanının yürütme gücü gibi başlıklar da ele alınarak Fas nezdinde çıkarımda bulunulabilir. "İleri bölgeselleşme" adlı bu yeni durumun niteliğine dair yeni perspektifler öne çıkarılmaktadır. Özellikle seçim düzenlenmelerinde ve temsil kotasında ileri bölgeselleşme ile iyileştirmeye gidilmiştir (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.58). Bölgesel konsey üyelerinin doğrudan seçim ile göreve gelmesi, bölgesel konsey başkanının alınan kararları uygulamaya yetkisi olması ve vatandaşların katılımı için yeni kanalların açılması yenilikler olarak sıralanabilir (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.58). Genel oy neticesinde bölgesel konseylerin oluşması ileri bölgeselleşmenin temellerinden biridir (Zerhouni, 2016, s.30). Böylelikle kamusal faaliyetlere halk katılabilecektir. Aynı zamanda bölgesel kalkınmadaki sorumluluk ve yetkide bölgesel konsey önde olacaktır (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.54). İleri bölgeselleşme ile bölgesel konseylerin başlıca çalışma alanı bölgesel gelişme olmuştur (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.82).

Bölgesel konseyin başkanı aynı zamanda ulusal parlamentonun bir üyesi olamamaktadır. Eskiden valide olan bölgesel konseyin kararlarının uygulama yetkisi belediye konseyi başkanına verilmiştir. Bu düzenlemelerin toplumun isteklerinden kaynaklandığı ifade edilmektedir (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.54). Bölgesel konsey başkanının mali konularda önemli ve geniş yetkileri bulunmakta olup konseyin giderlerini denetleyebilecektir ve aynı zamanda konseyin altyapı projelerini yönetecek bir ajansında başkanıdır (Zerhouni, 2016, s.33). Ekonomik, sosyo-kültürel, çevresel konularda yetkilidir ama bu yetkisini devletle ve diğer ilgili birimlerle paylaşacaktır (Zerhouni, 2016, s.33). Vatandaşların katılımı için yeni kanalların açılması da öngörülmektedir (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.58).

Bölgesel konseyin oluşumunda farklı kesimlerin rolü bulunmaktadır. Belde konseylerinin, kaymakamlık ve il meclislerinin; tarım, ticaret gibi alanlarda faaliyet gösteren odaların ve ücretli çalışan kesimin temsilcileri (Said, 2012, s.26) bulunacaktır.

Bölgelerin kaynaklarının artırılması da ileri bölgeselleşme paketinin gündemindedir. Yeni vergi kaynaklarının yaratılmasını ve mali kaynakların en iyi şekilde kullanımını içermektedir (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.54). Konsey belediye fonundan yararlanabilecektir fakat bunu sadece hibe yoluyla yapabilecektir. Fondan önemli kaynaklar alan konsey böylelikle kendi bölgesel faaliyetlerinden sorumlu olabilecektir (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.54). Öte yandan tarih boyunca bölgelerin maddi kaynaklarının az olduğu (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.54) düşünülünce bu yeniliklerin önemli olduğunu ifade etmek mümkündür.

Bölgesel konseyin rolü ile ileri bölgeselleşme projesinin bölgelere verdiği özerklik değerlendirilebilir. Bölgesel konsey, altyapı ve ekipman programlarının uygulanmasına katkıda bulunabilir (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.82). Bölgesel konseylerin başlıca çalışma alanlarının bölgesel kalkınma odaklı olması (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.82) ileri bölgeselleşmenin özerklikle bağlantılı bir özelliği olarak nitelendirilebilir. Sosyal ve ekonomik kalkınma planlamasının ve kentsel kalkınma planının düzenlenmesinin yanı sıra su, enerji, çevre, eğitim, kültür, sağlık; altyapı işlerinde de yetkilendirilmeye gidilmiştir (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.82). Öte yandan sayılan alanlardaki yetkilerini kullanırken bölgelerin devlet, il ve kaymakamla koordinasyon içerisinde hareket etmesi gerekmektedir (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.82).

Yerel ve bölgesel seçimlerin düzenlendiği 2015 yılında da çeşitli adımlar atılmıştır. 2015 tarihli üç teşkilat kanunu (*organic law-la loi organique*) bu dönemin ileri bölgeselleşme dalgasının temeli olarak kabul edilmektedir (Pignon ve Braconnier, 2017). Örneğin 7 Temmuz 2015 tarihli kanun; devlet ile paylaşılan yetkileri, mali rejimi düzenlemektedir (Zerhouni, 2016, s.30). Buna göre bölge ileri bölgeselleşme uyarınca ademimerkezileştirilmiş bir yapıdır; tüzel kişiliğe, idari ve mali özerkliğe sahiptir (Zerhouni, 2016, s.32). Bölgelere yönelik olan 111-14 Sayılı Teşkilat Kanunu'nun 94. Maddesine göre altyapı, sanayi, enerji, çevre ve su, sağlık, ticaret, eğitim, kültür ve spor (Zerhouni, 2016, s.35) başlıklarında yerel birimlere yetki aktarımına gidilmiştir.

Nicelikte değişikliğe gidilerek bölgelerin sayıları 16'dan 12'ye düşürülmüştür. 12 bölge ekonomik özelliklerine ve entegre kalkınma kriterlerine göre belirlenmiştir. Batı Sahra da bu değişikliğe dahil edilmiş ve üç alt bölgeye ayrılmıştır (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.55). Nicelikteki bu değişikliğe neden olarak demokratikleşme, sosyo-ekonomik ve çevresel kalkınma hedefleri gösterilmektedir (Zerhouni, 2016, s.31). Fakat bölge sayısındaki değişikliğinin uygulamada geçerli olabilmesi için söz konusu bölgelerin kültürel, ekonomik ve beşeri kalkınma siyasetini yürütebilecek kapasitede olması gerekmektedir (Jafari ve El-Moujaddidi, 2016, s.16).

Her ne kadar ileri bölgeselleşme paketi ile yenilikten bahsedilse de eski sistemin bazı unsurları ve merkezî idarenin çoğu yetkisi korunmaktadır (Bergh, 2016, s.10). 2011 Anayasası'nın geçmesinden sonra dahi *makhzen* yani monarşiyi çevreleyen yapı idari gücünü korumuştur (Montarani ve Bergh, 2014, s.846). Bölgelerin kurulması ile bölgesel idarede ve yönetişimde dönüşüm sağlanabilmiş fakat merkezî devletin sahip olduğu yetkiler azalmamıştır (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.56). Kral, değişimin ne zaman ve nasıl olacağı konusunda karar veren temel siyasi aktör olmaya devam etmektedir (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.56). Bölgelerin kurulması yerel yönetimin dönüşümünde etkilidir fakat değişimdeki gücün ve yetkinin halen Kral'da bulunması değişimin-dönüşümün ne kadar etkili olabileceğini sorgulatmaktadır. Örneğin bölgesel konseyin kararlarının merkezî idare tarafından onaylanması gerekmektedir (Jafari ve El-Moujaddidi, 2016, s.23).

Bölgeye sınırlı oranda yetki devredilmiş, kültürel haklarda ise tanımaya gidilmemiştir (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.58). Bölgesel partilerin kurulmasının yasak olması, Batı Sahra üzerinde Fas egemenliğinin vurgulanması (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.55) ileri bölgeselleşmede "reform öncesi sistemin" demirbaşları olarak devam etmektedir. İleri bölgeselleşmenin bölgeler üzerinde devlet vesayetinin azalması gibi siyasi özerklikle, bölgesel konseylerin vergi toplaması gibi mali özerklik ile sonuçlandığına dair fazla işaret olmadığı ifade edilmektedir (Ojeda-Garcia and Suarez-Collado, 2015, s. 48).

2011 Anayasası ile yeni bölgeselleşmenin kilit ilkelerinin desteklenmesine rağmen uygulamaya geçilmede birkaç kez ertelenmeye gidilmiştir (Houdret ve Harnisch, 2017, s.2). 2011 anayasası incelendiğinde ademimerkeziyetçiliğin az bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür: 180 maddeden ancak 12'si bu konu ile ilgilidir (Ottaway, 2013, s.3). 2011 yılından bu yana yerel halkın katımlı gibi başlıklarda reform süreci yavaş ilerlemektedir (Houdret ve Harnisch, 2017, s.17). Houdret ve Harnisch, siyasi değişimin gerçekleşebilmesi için kamu hizmetlerinin temininde iyileştirmeye gidilmesi gibi önemli gelişmelerin yaşandığına dikkat çekerken kurumsal performans için aynı yorumların yapılamayacağını kaydetmektedirler (Houdret ve Harnisch, 2017, s.17). Neden olarak ilgili düzenlemelerin uygulanmasında ilerleme kaydedilmemesi ve mevcut iş yükünü karşılamak için yeterli kapasitenin olmaması gösterilmektedir (Houdret ve Harnisch, 2017, s.17).

İleri bölgeselleşme projesi yerinden yönetimi ve ademimerkeziyetçi süreci kuvvetlendirmekte ama tamamlanamamaktadır (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.58). İleri bölgeselleşmenin eski sistemden farklı olmadığı ve Batı Sahra özerklik planının belirsiz yönlerine, tezatlıklarına açıklık getirmediği ifade edilmektedir. (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.94). Aynı zamanda ileri bölgeselleşmenin yerel özerkliğe dair kapsam ve boyutunda belirsizlikle mevcuttur (Bergh, 2016, s.12).

GENEL OLARAK BATI SAHRA SORUNU

Batı Sahra olarak adlandırılan bölge üzerinde Fas ve Polisario Cephesi (PC)/Sahravi Arap Demokratik Cumhuriyeti (SADC) birbirlerinin aleyhine talepte bulunmakta ve hak iddia etmektedir. PC; aralarında bağımsızlığın da bulunduğu seçeneklerle referandumun düzenlenmesini talep ederken Rabat ise kendi sınırları içerisinde özerk bir yönetimi çözüm olarak savunmakta, bağımsızlık seçeneğinin bulunduğu bir referanduma karşı çıkmaktadır. Fas ve PC/SADC arasındaki barış müzakerelerinde birçok tur geride kalmış fakat sorunun çözümünde ilerleme sağlanamamıştır.

Batı Sahra olarak adlandırılan coğrafya; Cezayir'deki Sahravilerin bulunduğu mülteci kamplarını, Fas'ın kontrolü/işgali altındaki alanı ve PC/SADC'nin denetimi altındaki bölgeleri kapsamaktadır. Bugünkü tabloda PC'nin kontrolündeki doğusu hariç bölge, Fas'ın egemenliği yani yönetimi altındadır. 1980'lerin sonuna gelindiğinde Fas bölgedeki kontrolünü yüzde 15'ten yüzde 80'e çıkarmıştır (Mundy, 2009, s. 221). SADC, Batı Sahra'nın yüzde 20-25'lik kısmında denetime sahiptir. Cezayir sınırları içindeki Tindouf yakınındaki mülteci kamplarında, Bir Lahlou ve Tifariti ilçelerini çevreleyen bölgede SADC/PC yönetimi elinde bulunmaktadır. Yürütmeye ve idareye dair yetkiler Cezayir Hükümeti tarafından SADC/PC'ye verilmiştir (Bhatia, 2001, s.291).

Batı Sahra olarak adlandırılan bölgede Sahraviler yaşamaktadır. Fakat bölgeye Faslı yerleşimcilerin gelmesiyle nüfus yapısı değişmiştir. 1997 rakamlarına göre nüfus; 200.000 askerli Fas Silahlı Birliği'nden, yaklaşık 200.000 Faslı yerleşimciden ve 65.000'e yakın Sahraviden oluşmaktadır (Bhatia, 2001, s.291). 2008 rakamlarına göre ise nüfus 382.000 olup bölgede 22 aşiret bulunmaktadır (Sorenson, 2008, s.408). 2017 verilerine göre bu rakam tahmini olarak 603.253'e çıkmıştır (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/wi.html>). 2008 yılı verileri Cezayir'deki kamplarda 165.000 Sahravi mülteci bulunduğunu göstermektedir.

Batı Sahra; Guelmim-Oued Noun, Laayone-Sakia El Hamra ve Dakhla-Oued Ed-Dahab olmak üzere üç bölgeden (*New Development Model for the Southern Provinces*, s.5) oluşmaktadır. Sınırları içerisinde 10 il ve 86 bucak yer almaktadır. Başlıca kasabaları olarak Laayoune, Dakhla, Boujdour ve Essemara sayılabilir (Kumar, 2013, s.2). Batı Sahra ve yerel yönetim konularında öneriler getiren Ekonomik, Sosyal ve Çevre Konseyi'nin (*Economic, Social and Environmental Council*, ESEC) 2013 tarihli raporuna göre Güney illeri Fas'ın yüzde 59'unu oluşturmaktadır. En büyük yatırımı devlet yapmakta ve yine en fazla istihdam devlet tarafından sağlanmaktadır (*New Development Model for the Southern Provinces*, 2013, s.5). Batı Sahra bölgeleri en düşük nüfus oranına (Suarez-Collado, s.17), yüzde 74 ile en yüksek kentleşme oranına sahiptir (*New Development Model for the Southern Provinces*, s.5). Batı Sahra diğer bölgelere kıyasla daha az sayıda ilden ve bucaktan oluşmaktadır. Fakat kişi başına düşen en fazla kaynak Batı Sahra bölgelerine gönderilmektedir (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.85). Kral VI. Muhammed, Batı Sahra'nın gelişmesine verilen önemi göstermek istercesine bölgeden alınan verginin yedi kat fazlası kaynağın yine bölgeye aktarıldığını vurgulamakta yani Fas'ın geri kalanının Batı Sahra'nın "yükünü çektiğini" dile getirmektedir (King Mohammed, 2014, s.344).

19. yüzyıldan bu yana Batı Sahra'da farklı idari sistemler uygulanmıştır. 1884 tarihli Berlin Konferansı'ndan 1974'e kadar İspanya'nın kolonisi olan Batı Sahra bu süre zarfında farklı statülere sahip olmuştur. İspanya'nın bir ilçesi olarak görülürken (Mundy, 2009, s.212) 1961'den itibaren İspanya, *non-self-governing territory* yani muhtar olmayan bölge adı altında Batı Sahra'yı yönetmiştir. Bugünkü kurumsal düzende söz konusu yapıların etkisi halen hissedilmektedir.

İspanya'nın bölgeden çekilmesinin gündeme gelmesiyle birlikte Fas ve Moritanya Batı Sahra üzerinde hak iddia etmiştir. Üç devlet arasında imzalanan Madrid Andlaşmaları'na göre Batı Sahra'da üçlü yönetim kurulacak, İspanya bölgeden çekilecektir. Şubat 1976 sonunda İspanya'nın çekilmesiyle Fas bölgenin kuzeyinin üçte ikisini işgal edip egemenlik iddiasında bulunurken ve Moritanya da geri kalan kısmı ilhak etmiştir. 1982'de Moritanya bölgeden çekilmiştir.

1976'ya gelindiğinde Cezayir'de farklı gelişmeler yaşanmakta ve Batı Sahra sorununun niteliği değişmektedir. Mültecilerin bulunduğu bölgede SADC adıyla bağımsız bir devlet kurulmuştur. Böylelikle Batı Sahra'nın farklı bölgelerinde farklı idari yapılar oluşmuştur.

Batı Sahra sorununun çıkmasında ve halen çözülememesinde bölgenin kaynakları önemli role sahiptir. Fosfatın yanında uranyum ve petrol bulunmaktadır (Tessler ve ark.,1995, s.387). Balıkçılığın da bölgenin önemli gelir kaynaklarından biri olması Fas ve PC dönem dönem gerginliğin çıkmasına neden olmaktadır.

Batı Sahra sorunu uluslararası hukukta ve uluslararası siyasette self-determinasyon tartışmalarının, hukuki ve siyasi anlaşmazlıkların yanında silahlı çatışmalara da sahne olmuştur. 1975'te PC ve Fas arasında başlayan silahlı çatışmalar 1991'de ateşkes ile sonlanmıştır. Polisario, çözümde ilerleme kaydedilmezse silahlı mücadele seçeneğine yeniden başvurabileceğini çeşitli aralıklarla dünya kamuoyu ile paylaşmaktadır (Benzer yorumlar için bkz Stephan ve Mundy, 2006; Theofilopou ve Mundy, 2006).

Batı Sahra halen BM'nin gündeminde bulunan Afrika'nın sömürgecilikle ilgili tek ve son sorunudur. 1963'ten bu yana Batı Sahra sorunu BM'nin gündeminde yer almaktadır (*Basic Fact About the United Nations*, 2000, s. 281). 1963'te BM Dekolonizasyon Komitesi, 1960 tarihli sömürgeciliğin tasfiyesi kanununun uygulanacağı bölgeler arasına Batı Sahra'yı da almıştır. BM; Genel Kurulu, Güvenlik Konseyi'nin yanı sıra BM Batı Sahra Referandumu Misyonu (*Mission des Nations Unies pour la Référendum au Sahara Occidental*, MINURSO) ile de sürece dahildir. BMGK ilk olarak 1975'te sorunu görüşmüş, BM Genel Kurulu ise sorun ile ilgili ilk kararını 1965'te almıştır. Sömürge yönetimini sona erdirmesi için İspanya gerekli adımları atmaya ve Batı Sahra'nın egemenliği ile bağlantılı sorunların çözülmesi için müzakerelerde bulunmaya çağırılmıştır (Hodges, 1983, s.41). BMGK da benzer bir tutum takınmış ve Batı Sahra'yı sömürgeciliğin tasfiyesi başlığı altında değerlendirmiştir (Clark, 2007, s.2). Örgütün sorunu self-determinasyon olarak tanımlanması önemlidir; self-determinasyon hakkı uyarınca bölgenin geleceğine ve statüsüne dair BM'nin referandum düzenlemesi gerekmektedir. Fakat referandumda kimlerin oy kullanacağına dair PC ve Fas arasındaki anlaşmazlık devam etmektedir.

SADC/PC'nin bağımsız bir devlet kurma talebine Fas, özerklik gibi toprak bütünlüğünü ihlal etmeyecek çeşitli öneriler getirerek karşı çıkmaktadır. SADC/PC, self-determinasyon talebini dayandırdığı unsurlardan biri uluslararası hukukun muhtar olmayan bölge kavramıdır (*Right of Non-Self-Governing Territories to Self-Determination Reaffirmed, As Fourth Committee Approves Nine Decolonization Texts*). PC/SADC, Batı Sahra sorununun başlamasından itibaren hedeflerini, barış görüşmelerini ve çözüm önerilerini başta BM Genel Kurulu'nun ve Güvenlik Konseyi'nin kararları olmak üzere uluslararası hukukun çeşitli belgelerine dayandırmaktadır. Polisario'nun en önemli vurgularından biri BM'nin Dekolonizasyon listesine göre Batı Sahra'nın Afrika'daki son sömürge sorunu olmasıdır.

Fas ise Batı Sahra üzerindeki iddiasını daha çok siyasi gerekçelere dayandırmaktadır. Zaten Rabat, Batı Sahra sorununu iç politika konusu olarak tanımaktadır. Özellikle Kral II. Hasan'ın yönetimi süresince Batı Sahra sorununa dair politika ve söylemler "Kral'ın Savaşı" ve "Hasan'ın Sahra Cihadı" (Lawless, 1985, s. 67) gibi nitelendirilmelerle meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Fas, Batı Sahra'da referandumun düzenlenmesinin gerçekçi bir seçenek olmadığını iddia ederek self-determinasyonun hukuki yapısına zimnen karşı çıkmaktadır. Aynı zamanda referandumun seçenekleri arasında bağımsızlığın bulunmasını kabul etmeyen Rabat, PC/SADC'nin terörist yapılanmalarla bağı olduğunu iddia ederek özerkliğin en uygun çözüm olduğunu savunmaktadır. Kuzey Afrika'daki ve hatta Avrupa'daki terörist yapılanmaların ve saldırıların artma endişesinden yararlanarak self-determinasyonu hukuki düzlemde çıkarmayı hedeflemektedir. Fas, Cezayir'in Polisario'yu destekleyerek Mağrip'in Balkanlaştırılmasını istediğini öne sürmektedir (Shelley, 2004, s.30).

FAS'IN BATI SAHRA ÖZELİNDE ADEMİMERKEZİYETÇİLİĞİ: ÖZERKLİK PAKETİ

Referandumun çıkarlarına aykırı olacağı tezinden hareketle Fas, 2000 yılında özerklik seçeneğini gündemine almıştır (Epstein, 2015, s.769). Bu ve benzeri adımları ülke geneline hitap eden reform siyasetiyle ilişkilendirerek meşrulaştırmaya çalışmıştır. Batı Sahra için özerklik teklifinin sunulması zaten geniş bölgesel reform paketinin nedenlerinden biri olarak gösterilmektedir (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s. 76). Diğer yandan özerkliği gündeme getirerek Batı Sahra sorununda uluslararası kesimden gelen baskıları yönlendirmek istemiştir (Lakhall ve ark., 2006, s. 339).

Batı Sahra'ya yönelik yerel yönetim-self-determinasyon politikaları incelenirken Kral VI. Muhammed'in bölgeye dair çözüm önerilerinin, açıklamalarının ve Kral'ın inisiyatifiyle kurulan ve danışma görevine sahip olan kurumların raporları değerlendirilebilir. Sahra İşleri Kraliyet Danışma Konseyi (*Conseil Royal Consultatif des Affaires Sahariennes*, CORCAS), ve Bölgeselleştirme Danışma Konseyi (*Consultative Committee on Regionalism*, CCR) raporlarına başvurulacak kurumlar arasındadır.

2005'te Kral VI. Muhammed, Batı Sahra konusunda ulusal görüşmeleri özellikle özerklik bağlamında başlatabileceğini açıklamış ve birtakım adımlar atmıştır. 2006'da CORCAS'ı Sahra konularına yönelik bir danışma konseyi olarak yenilemiştir. Toplumun farklı kesimlerinden katılım sağlanmasına özen gösterilmiştir. Örneğin Konsey'in 141 üyesinin arasında siyasi parti liderleri, aşiret şeyhleri, sivil toplum örgütlerinden temsilciler, kadın örgütlerinden ve gençlik örgütlerinden seçilmiş delegeler bulunmaktadır (Pham, 2010, s. 10). Böylelikle CORCAS, gelecekte kurulacak bölgesel hükümetin temeli (*nucleus*) olarak değerlendirilebilmiştir (Lakhall ve ark., 2006, s. 341). Özerklik planının gündeme getirilmesi ve çözüm olarak öne sürülmesi düşünülünce CORCAS'ın kurulması, yapısı ve faaliyet göstermesi daha fazla anlam kazanmaktadır.

CORCAS çeşitli faaliyetlerde bulunurken, Kral reform söylemini devam ettirirken Fas sınırları dahilinde Batı Sahra'ya özerklik verilmesine odaklanan çözüm paketini 2007'de BMGK'ya sunmuştur. BMGK'nın 1754 ve 1871 sayılı kararlarında örgüt plana destek vermektedir. Dönemin BM Genel Sekreteri Ban Ki-Mun'a sunulan pakete göre bölge yargı, yönetim ve yasama özerkliğine; altyapı, sosyo-kültürel ve ekonomik konularda idari yetkiye sahip olacaktır (Spector, 2011, s.111). İstihdam, yatırımın teşvik edilmesi gibi ekonomik kalkınma konuları özerk Sahra bölgesinin yetkileri arasında olabilir; buna su, elektrik ve ulaşım gibi altyapı alanlarında da yetki eklenebilir (Belal, 2008, s.4). Eğitim programının hazırlanmasının yanı sıra yerel düzeyde kaynak üretilmesini, maddi kaynakların seferber edilmesini içermektedir (Pham, 2010, s. 11). Bölgesel öncelikler için yine bölgesel düzeyde kullanılacak daha fazla mali araçlara sahip olacaktır (Houdret ve Harnisch, 2017, s.4). Merkez ile yerel birimler arasında işbirliğinin gelişmesi hedeflenirken merkez tüm birimlerin barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılayacaktır (Kumar, 2013, s. 2). Polis gücüne sahip olan yerel yapılanmanın yetkili olduğu başlıklar arasında bütçe, çevre, ticaret, turizm ve tarım bulunmaktadır (El Messaoudi, 2008, s. 14). Bölgenin merkezi yönetime bağlı olmasından dolayı ayrılık yanlılarının olası eleştirilerinin önüne geçmek için bölgeselleşmeyle ademimerkezileştirilmiş idareye dayanan kalkınma amaçlamıştır (Houdret ve Harnisch, 2017, s.4). Sadece dış ilişkiler, para birimi ve savunma başlıkları merkezi yönetimin yanı sıra başkent yetkisi dahilindedir (Pham, 2010, s. 11).

Özerklik planına göre Batı Sahra bölgesi vatandaşlarının yerelde seçilmiş temsilcileri olacaktır (Houdret ve Harnisch, 2017, s.4). Bölgesel hükümetin başkanı bölgesel hükümet tarafından seçilecektir (Belal, 2008, s.3). Özerk bölgenin başkanının rolünün ise belirsiz olduğu ifade edilmektedir (Khakee, 2011, s.7). Özerk bölgenin hem seçilmiş başkanı hem de Fas devletinin temsilcisi olarak görevlidir (Khakee, 2011, s.7).

2010'da kurulan CCR'nin Batı Sahra özelinde rolü özerklik ile bağlantılı olmuş reform dalgası devam ettirilmiştir. CCR, ülke genelini hedefleyen bölgeselleştirme paketinin içine Batı Sahra'nın özerkliğini dahil etmeye çalışmıştır. Çünkü Fas'ın genelinde bölgeselleşmeye gidilmesiyle Batı Sahra'da özerklik uygulanabilecek ve diğer bölgelerle işbirliği mümkün kılınabilecektir (Khakee, 2011, s.7).

2011 anayasa değişiklikleri devlet, bölge ve yerel birimler arasında yetki bölüşümü öne çıkarmaktadır (Kumar, 2013, s. 9). Özerk bölgeler ve devlet arasındaki ilişki, fonksiyon ve yetki dağılımı teşkilat kanununa yapılacaktır (Kumar, 2013, s.9). Doğal kaynakları çıkarmaya yetkili (Kumar, 2013, s. 6) olan bölgenin sahip olacağı mali kaynaklar arasında yerel vergilerin toplanması, doğal kaynakların kullanılmasından gelen vergiler de sayılabilir (Kumar, 2013, s. 10).

Yerel ve merkezin yetki tartışması yaşayabileceği alanlar olabilir. Yatırım, barınma, eğitim, sağlık, istihdam ve sosyal güvenlik alanlarında merkezi hükümet bölgesel hükümetler ile koordinasyon içinde olacak ve merkezi hükümet bölgesel hükümet aracılığıyla faaliyet gösterecektir (Kumar, 2013, s. 7).

Batı Sahra'ya özerkliğin verilmesi durumunda yetkilerin, gelirin dağıtılması gibi başlıklarda bölgeler arasında eşitsizliğin doğması ihtimali bulunmaktadır. Rabat, bunları önleyebilmek için 2011 Anayasası'nda çeşitli düzenlemelere gitmiştir. 142. Maddeye göre bölgelerarası dayanışma fonu ile (*fonds de solidarite interregionale*) kaynakların hakkaniyete uygun (*equitable*) şekilde dağıtılarak bölgeler arasında farklılıkların oluşması durumunda bunların azaltılması amaçlanmaktadır (2011 Fas Anayasası).

2013 senesine dair değerlendirme için ESEC'in raporu incelenebilir. Bu rapor ileri bölgeselleşmeye, anayasal reforma dayanmakta ve özerklik planının uygulanmasını kolaylaştırmayı hedeflemekte idi (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.92). ESEC'in raporu Fas devletinin bazı adımlarına rağmen ekonomik iyileşmenin henüz bölgede yaşanmadığına dikkat çekmektedir (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.94). Ekonomik düzenlemenin belirli ve homojen kurullarla yapılmamasının yanında mülkiyet hakkındaki belirsizlik de ilgili süreci olumsuz etkileyecek bir faktör olarak değerlendirilmektedir (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.94).

Yukarıdaki paragraftan da anlaşılacağı üzere özerklik paketinin Batı Sahra'ya uygulanmasının önünde çeşitli engeller bulunmaktadır. Ulusal kaynakların kullanılmasındaki özerklik sınırlıdır (Epstein, 2009, s.139). İleri dönemlerde ise özerk bölgenin sınırlarının belirlenmesi, kaynaklarının paylaşımı gibi unsurlar özerkliğin uygulanmasında sorun yaratabilir (Khakee, 2011, s.1). Yeni sınırların uluslararası tanınmaya sahip olan İspanya sömürge sınırları mı yoksa Batı Sahra'nın tarihi sınırları (Lakhal ve ark., 2006, s. 339) mı olacağı tartışma yaratabilir. Batı Sahra'nın kendi içinde üç bölgeye bölünmesi bölgesel özerkliğin yetersizliğine dikkat çekmek için kullanılabilir (Suarez-Collado, s.19). Bölgesel konseyin siyasi konulara dair yetkisi bulunmamaktadır ve mevcut yetkileri oldukça sınırlıdır (Belal, 2008, s.4). Ayrıca bölgesel konseyin faaliyetleri ve kararları üzerinde devletin *a priori* denetime sahip olması da bir başka eksiklik (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2017, s.204). Normalde özerkliğin önemli koşullarından olan bölgenin kendi vergi kurumlarına ve kaynaklar üzerinde denetime sahip olması Batı Sahra için uzak bir ihtimaldir. Balıkçılık, fosfat ve petrol kaynakları üzerinde bölgesel yapının denetime ve bağımsızlığa sahip olması Batı Sahra özerkliği için uzak bir ihtimal olarak düşünülmektedir. Diğer yandan Batı Sahra'ya özerklik verilmesi durumunda Fas Anayasası'nın değişmesi ve ülkenin geri kalan bölgelerine de belirli oranda özerklik verilmesi gerekecektir.

Bazı Faslı yetkililer İspanya'daki Kanarya Adaları, Bask ve Katalunya özerkliklerini desentralizasyon ve özerklik politikaları için örnek olarak vermektedir. Fakat İspanya'daki idari, siyasi yapı Fas'tan oldukça farklıdır. Örneğin Katalunya özerk hükümetinde ayrılıkçı parti (*Ezquerra Republicana de Catalunya*) yer alabilmektedir (Lakhal ve ark., 2006, s.337). Bask'taki özerk hükümet mali bağımsızlığa sahiptir; Batı Sahra için ise böyle bir durumun gerçekleşmesi sorununun bugüne kadar gelen süreci düşünüldüğünde çok uzak bir ihtimaldir. Ayrıca Bask'ın ve Katalunya'nın ülkedeki diğer bölgelerle kıyaslandığında daha fazla özerk yönetime (*self-rule*) sahip olması İspanya'nın geri kalan 17 özerk bölgenin talebine dayanmaktadır (Lakhal ve ark., 2006, s.338). Yine Batı Sahra'ya uygulandığında Fas'ın diğer bölgelerinin Batı Sahra'ya ne kadar özerklik vereceği tartışmalıdır.

FAS'IN BATI SAHRA ÖZELİNDE ADEMİMERKEZİYETÇİLİĞİ: İLERİ BÖLGESELLEŞME

Rabat'a göre, ileri bölgeselleşme paketi, Batı Sahra için dile getirdiği özerklik seçeneğini ülkenin geri kalan bölgelerine uygulayacak şekilde geliştirmektedir. Böylelikle ileri bölgeselleşme sayesinde Fas'taki her bölge daha fazla özyönetime sahip olacaktır ve Batı Sahra ile diğer bölgeler arasında farklılıklar ortadan kalkacaktır (Ottaway, 2013, s.1). Batı Sahra'ya özel bir statünün verilmeyeceği, güneye verilecek tek tavizin ileri ademimerkeziyetçilik olduğu kaydedilmektedir (Ottaway, 2013, s.1).

Özerkliğe ilişkin değerlendirmelerin de yansıttığı üzere ileri bölgeselleşme programının ne kadar başarılı olacağı tartışmalıdır. Örneğin söz konusu program Güney illerinin idari bölünmesine ya da referandum ile mevcut statüsünün değişmesine izin vermemektedir (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2017, s.204). İleri bölgeselleşme Batı Sahra için uluslararası sınırın belirlenmesini, Sahravilerin toprak taleplerinin veya bölgeye dair sosyal ve ekonomik unsurların düzenlenmesini içermemektedir (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.57). Batı Sahra'nın yeniden şekillenen üç bölgeye dahil edilmesinin merkezileşme yani merkezin yetkisinin ve etkisinin artmasıyla sonuçlanabileceğine de dikkat çekilmektedir çünkü yeni bölgeler yaratılarak siyasi ittifaklar bölünmektedir (Houdret ve Harnsich, 2017, s.4). Batı Sahra özelinde özerk birimin kullanımına bırakılan kaynaklar, yetkiler ve bu birimin aldığı kararlar üzerinde merkezi yönetimin kontrol mekanizmasına sahip olması ileri bölgeselleşme projesinin zayıf olduğunu göstermektedir (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2017, s. 204).

FAS'IN BATI SAHRA ÖZELİNDE ADEMİMERKEZİYETÇİLİĞİ: GÜNEY İLLERİ İÇİN YENİ KALKINMA MODELİ

2010'da Sahravi nüfusun bulunduğu bölgelerde protesto gösterilerinin düzenlenmesi gibi çeşitli gelişmeler Fas'ın bir kez daha yerel yönetimde reformu gündemine almasına neden olmuştur (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.92). Zaten CCR, Güney illerinin üç bölgeye ayrılmasını önererek (Khakee, 2011, s.7) girişimde bulunmuştur. 2012'ye geldiğinde ise Kral VI. Muhammed, ESEC'ten bu bölgeler için yeni bir kalkınma programının oluşturmasını istemiştir. 2013'te açıklanan programda Batı Sahra'nın ileri bölgeselleşmesi için özerklik fikri öne çıkarılmıştır (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.92). ESEC, Güney İleri için Bölgesel Kalkınma Modeli'nin (*Regional Development Model for the Southern Provinces*) 2010 tarihli ileri bölgeselleşme paketi ve 2011 tarihli anayasal reformları ile uyum içerisinde olduğunu belirtmiştir (New Development Model for the Southern Provinces, Summary, s.5). Örneğin 2011'deki bölgesel reforma yönelik anayasal düzenlemelerde değişiklik yapmamaktadır (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.57). Ekonomik kalkınmaya odaklandığı, ileri bölgeselleşme projesinde ve 2011 anayasasında belirtilen yetki aktarımına uyduğu kaydedilmektedir (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.57).

ESEC'in 2013 tarihli raporunda yeni kalkınma modelinin başarısı ademimerkezileşmenin uygulanmasına dayandırılmaktadır (New Development Model for the Southern Provinces, Summary, s.12). Söz konusu raporda yeni kalkınma modelinin istihdamı ve refah yaratmayı amaçladığı vurgulanırken (New Development Model for the Southern Provinces, Summary, s.7) ileri bölgeselleşmenin de altı çizilmiştir. İleri bölgeselleşmeyle özerklik planındaki özerk karar verme süreci başlatılabilecek ve vilayet düzleminde proje uygulanabilecektir (New Development Model for the Southern Provinces, Summary, s.12). ESEC'e göre ileri bölgeselleşme böyle bir yapının kurumsal çerçevesidir (New Development Model for the Southern Provinces, Summary, s.12).

Fas Krallığı'nın Batı Sahra üzerindeki söylem ve politikalarında simgesel öneme sahip olan Yeşil Yürüyüş'ün 2014'teki 29. yıldönümünde Kral VI. Muhammed, rantçı ekonomi gibi sorunlardan dolayı güney illerinde yeniden düzenlenmeye gidilmesine ihtiyaç duyulduğunu açıklamıştır. Çözüm olarak ise sadece ileri bölgeselleşme değil kalkınma modeli de güney illerinde uygulanacaktır (King Mohammed VI, 2014,

s.344). Güney'deki yerel idari birimlerin gelişmeye başladığını; ileri bölgeselleşme ve kalkınma modeli kapsamında gelecek senelerde büyük projelerin uygulanabileceğini vurgulamıştır (King Mohammed VI, 2014, s.343). Kral'a göre bu eşit fırsatların sunulacağı açık bir süreç olacaktır (King Mohammed VI, 2014, s.344). Bu yönde atılacak adımlardan birisi yerel kesimin sorunlarını dinlemek ve bu sorunları çözmek amaçlı ulusal diyalogun başlatılmasıdır. Bölge sakinleri yerel faaliyetlerin uygulanması sürecine katılacaktır. Özel sektöre de bölgede daha fazla aktif olma çağrısında bulunmuştur. Bu unsurlar Fas'ın toprak bütünlüğü ve ulusal birliği içerisinde gerçekleşecektir (King Mohammed VI, 2014, s.344).

Güney illeri denilen birimlere yönelik özel kalkınma programlarının uygulanmasını içeren bu yeni kalkınma modeli, Rabat'a göre, ileri bölgeselleşme dinamiğine dayanmaktadır. İleri kalkınma modeli; kadın ve genç nüfus istihdamının artması için girişimci rekabetini, doğal kaynakların korunmasını ve aynı zamanda değerlendirilmesini, yerel kültürün desteklenmesini içermektedir. Güney illerinin son zamanlarda altyapı ve kamu hizmetlerindeki yatırımlarından büyük oranda yararlandığını ve daha fazla siyasi özerklik alınabileceği iddia edilmektedir (Houdret ve Harnisch, 2017, s.4).

Ekonomik programın Batı Sahra sorununu çözebilecek nitelikte olduğunu kabul etmeyen kesim de mevcuttur. Garcia ve Collado'ya göre bahse konu program siyasi bir adım içermemektedir ve Batı Sahra sorununu sadece normalleştiren bir adımdır (Ojeda-Garcia and Suarez-Collado, 2015, s. 57).

SONUÇ

Yerel yönetim politikalarının Fas'ın genelini ve Batı Sahra özeline ilgilendiren farklı boyutları bulunmaktadır. Batı Sahra için self-determinasyon iç seçeneklerinin uygulanmasıyla yani sorunu yerel yönetimde özerklik, bölgeselleşme "reformu", ekonomik kalkınma programları ile çözüme girişi söz konusu iken ülkenin geri kalanı için yerel politikalar ve ilgili reformlar kamu yönetimi yapılarını ve yerinden yönetim kurumlarını geliştirme, birer modernleşme ve ilerleme adımı olarak sunulmaktadır.

Bu durum yerel yönetim reformları için de geçerlidir. Batı Sahra da yerel yönetim reformu kapsamındadır. Batı Sahra'ya dair özerklik Fas sistemi bünyesinde bütünsel reforma dönüşmektedir (Ottaway, 2013, s.3). Özerklik planının ademimerkezileştirilme ile uygulanması anlaşılmaktadır (Suarez-Collado ve Ojeda-Garcia, 2015, s.94). Zaten Kral VI. Muhammed bölgeselleşmenin Batı Sahra da dahil tüm ülkede uygulanacağını 2008'te açıklamıştır (Ben-Meir, 2010, s.63). Yerel yönetim politikalarıyla idari, mali ve hatta kültürel anlamında Batı Sahra ve Fas'ın geri kalan kısmında bütünlük, eşitlik sağlanabilecektir. Öyle ki Kral VI. Muhammed'e göre Faslılar Fas kimliğinin tüm kültürel öğeleri arasındaki etkileşime açıktır (King Mohammed VI, 2014, s. 343). Böylelikle yerel yönetim reformunun salt sorun yaşanan bölgeden kaynaklanmadığı gösterilmek istenmektedir. Çatışma çözümünün yanı sıra ülkesel ve bölgesel kalkınmada da ademimerkezilik bir araç olarak kabul edilmektedir.

Yerel yönetim politikaları ile Rabat, Batı Sahra sorununu çözebileceğini düşünmektedir. Diğer bir ifadeyle Fas'a göre Batı Sahra sorunu Krallığın toprak bütünlüğü korunarak, Fas'ın mevcut sınırları içinde çözümlenmelidir. Kral VI. Muhammed'e göre Batı Sahra varoluş meselesidir; Batı Sahra "yapay ve bölgesel bir sorundur" (King Mohammed VI, 2014, s. 345). Çözümü için en fazla özerklik teklifinde bulunabilmektedir. Kral, eski ve yeni anayasanın ayrılığı yasakladığını da hatırlatmaktadır (King Mohammed VI, 2014, s.344). Bu noktadan hareketle Fas'ın egemenliğine saygı duyan herkes ile görüşme yapmaya hazır olduğunu açıklamaktadır.

Yerel yönetim politikaları Batı Sahra dışında da bazı gerekçelerden kaynaklanmaktadır. Özellikle 2000'li yıllardan bu yana gündemde olan reformlar geniş, kapsamlı bir sürecin parçası yapılmaktadır ve katılımcı demokrasi tezine temellendirilmektedir. Demokratikleşme talepleri, AB ile ilişkilerin getirileri ve ülke içindeki dengesizliklerin giderilmesi reformların altındaki nedenler olarak sıralanabilir. Örneğin bölgeselleşme yerel elitler arasında güç ve yetki paylaşımında önemli bir araç olarak da kullanılabilir (Ojeda-Garcia and Suarez-Collado, 2015, s. 49). AB Komşuluk Politikası kapsamında Avrupa'dan gelen taleplere karşı bölgeselleşme konusu rejim tarafından çözüm aracı olarak kullanılabilir (Ojeda-Garcia and Suarez-Collado, 2015, s. 49). Yerel yönetim politikaları toplumdaki gelen taleplere göre de şekillenmiş; kullanılmıştır. Örneğin protesto gösterileri 2011'deki anayasa reformunun yapılmasını tetiklemiştir. Diğer yandan Kral'a ülkedeki değişim ve reformdan sadece kendisinin sorumlu ve yetkili olduğuna dair meşrulaştırma olanağı da sağlamaktadır.

Söz konusu reform sürecinde hiç gelişmenin yaşanmadığını söylemek gerçekçi değildir. Yerel yönetim birimlerinin, ilgili yasal düzenlemelerin sayısı ve yerel yönetim birimlerinin yetkileri artmıştır. Merkezden yerele kaynak aktarımının yapılması, yerel birimlere mali özerklik verilmesi akla ilk gelen örneklerdendir. 1970'lerdeki bölgeselleşme reform dalgasında bucaklara daha geniş yetki ve sorumluluklar verilmiştir. 1990'lara gelindiğinde ise bölgeler coğrafi birim olarak yasallık kazanmıştır. Yerel yöneticiler bir dönem Rabat tarafından atanırken ileri bölgeselleşme reform dalgasıyla bölgesel konsey ve üyeleri artık seçim ile göreve gelmektedir. Bölgesel konseyin üyelerinin doğrudan seçim ile işbaşına gelmesi Sahravilerin talepleri arasında gösterilmektedir (Kumar, 2013, s. 6). Bölgesel konseyin sorumlulukları artmıştır. Başkanın konseyin aldığı kararları uygulama yetkisi vardır. Planlama, turizm ve ulaşım gibi alanlardaki yetkiler artmıştır. Yasal birimlerin yasamaya dair yetkileri sınırlı iken Batı Sahra'nın yasama, yürütme ve yargı alanlarında yetkisi olduğu ifade edilmektedir. 2015'te yerel seçimler ilk defa gerçekleşmiştir. Batı Sahra'nın da bulunduğu güneyden katılım oranı yüzde 80 olarak açıklanmıştır (Morocco Reinforces Good Governance & Democracy in its Southern Provinces).

Fas tarihi boyunca benzer konularda reforma gitmiştir fakat adımlar hep sınırlı olagelmıştır (Ojeda-Garcia and Suarez-Collado, 2015, s. 48). Yerelin kazanımları sınırlı olmuştur. Örneğin gerek ileri bölgeselleşmenin gerekse Batı Sahra için gündeme getirilen özerkliğin önemli yasal dayanağı olan 2011 anayasa değişikliklerine göre merkezi idare yetkilerinin önemli bir kısmını korumaktadır. İleri bölgeselleşmede yetki aktarımı, güç paylaşımı sınırlı olmuştur. Kültürel haklar verilmemiş ve siyasi yetki aktarımı sınırlı olmuştur. Bölgesel konseyin kararlarında merkezi idarenin onayı aranmaktadır. Batı Sahra'ya dair özerklikte yasal metin eksikliği vardır. Bu reform dalgası özerklik planına açıklık getirmemiştir. Fas, Batı Sahra'ya dair özerkliği kendi kendini yönetebilme yani mali ve idari yetki aktarımı olarak göstermektedir. Özerkliği ülke bütününe hedefleyen yerel yönetim reformu kapsamına alarak bunu yapmaktadır. Bir diğer eksiklik ise bu reformların uygulamaya yansımamasıdır. Örneğin 2011 referandum uygulanmasında ertelenmeye gidilmiştir. Bölgeselleşmenin yerinden yönetimden ziyade yetki genişliğine odaklanıldığı düşünülmektedir. Ademimerkeziyetçi reformlara rağmen ülkede işsizlik, bölgeler arasındaki eşitsizlikler gibi sorunlar devam etmekte ve protesto gösterilerine neden teşkil edebilmektedir. Örneğin yakın zamanda Rif'te gerçekleşen protestoların nedenlerinin arasında bölgesel eşitsizlikler bulunmaktadır (Houdret ve Harnisch, 2017, s. 1).

Fas'ın yerel yönetim başlığı altında daha kapsamlı adımları atması gerekebilir. Houdret ve Harnisch, Fas'ın yürütmekte olduğu ademimerkeziyetçilik reformlarının siyasi katılımı destekleyebilmesi için seçilmiş, seçimle iş başına gelen kurumların daha fazla yetkiye ve meşruluğa sahip olması gerektiğini vurgulamaktadır (Houdret ve Harnisch, 2017, s. 18). İlave adımların atılmasına ve politikaların üretilmesine ihtiyaç duyulması yerel yönetim konusunun gerek Batı Sahra sorununun çözümündeki gerekse de ülkenin diğer bölgelerinin kalkınmasındaki, devletin modernleşmesindeki gündemde kalacağını düşündürmektedir.

Sorumluluğun, yetkinin devrinin yanı sıra yerel yönetimin kapasitesinin artırımı da önemlidir. Bölgesel siyasi kurumların yeniden yapılandırılması, merkez-çevre ilişkisinin yeniden düzenlenmesi, gelecekteki bölgelerin sınırlarının yeniden belirlenmesi Krallığın önüne gelmektedir ve gelecektir. Ademimerkeziyetçilik ile Batı Sahra'ya önerilen özerkliğin bağdaştırılması sıkıntı yaratabilir. Bölgeselleşmenin Batı Sahra dahil olmak üzere ülke çapında uygulandığında bölgesel farklılıklar ortadan kaldırması yerel yönetim reformlarının "sınavlarından" birisi olacaktır. Özyönetim, bölgesel partilerin yasallaştırılması (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.46) bölgeselleşmesinin uygulanmasında ve kalıcılığının sağlanmasında aranacak olan kriterlerdendir. Bu belirtilen unsurlar 2014 itibariyle ileri bölgeselleşme paketinde yer almamıştır (Ojeda-Garcia ve Suarez-Collado, 2015, s.46). Sadece Batı Sahra değil diğer bölgelerin de etkilenebileceği bir süreçten bahsedilmektedir. Kuzey bölgelerinden de kültürel, dil ve tarihi farklılıklarının tanınması talebi gündeme geldiğinde ileri bölgeselleşmenin etkili cevap vermesi zor ve tartışmalı bir süreci beraberinde getirebilir (Suarez-Collado, s.21).

Ayrıca özerkliğin kilit unsurlarının açıklanmaması da Rabat'ın self-determinasyon ve yerel yönetimler arasındaki ilişkiyi, Batı Sahra'nın çözümünü bir sürece yaymaktadır, sürecin uzamasını ve momentumu sürdürmeyi hedeflemektedir. Bu sebepten ötürü reform sürecinin "dolaylı" yoldan yürüdüğü ve çeşitli sorunlara gebe olduğu ifade edilebilir. CCR gibi kraliyet komisyonları kurularak Kral'a danışmanlık yaparak çeşitli önerilerin sunulması öne çıkarılmaktadır. Bu süreç aynı zamanda belirsiz, net olmayan unsurları barındırmaktadır. Böyle bir yapı sayesinde Kral yerel yönetim paketiyle yetkisi ve iktidarını meşrulaştırabilmektedir. Bölgelerin il ve bucak, küçük köy üzerinde yetkisi yoktur. Ayrıca yukarıda bahsedilen teşkilat kanunlarının açık olmaması siyasi rekabeti ortadan kaldırmamaktadır. Böylelikle Kral, farklı taraflar ve çıkarlar arasında arabulucu rolünü oynayabilmektedir (Bergh, 2016, s.10).

Sonuç olarak Fas özerkliği etnik, siyasi bir sorunu, self-determinasyon sorununu çözmek için kullanmaktadır. Hem Batı Sahra'yı hem de Fas genelini hedefleyen yerel yönetim reformları sonu gelmeyen ama olağan bir süreç halini almıştır. Reform kapsamında çeşitli adımların atıldığı, ilerlemelerin yaşandığı aşikardır fakat yerel yönetim reformu tamamlanamamaktadır. Bunu yerine özellikle Batı Sahra sorununa dair her gelişmede yeni bir reform dalgası yaratılmaktadır, sorun normalleştirilmektedir.

Fas'ın dışında da farklı ülkelerde ve tarih boyunca bölge kavramı tartışmalı bir süreci içermiştir. İdari yapılanmanın bölgelere ayrılarak değişmesinin ulusal bütünlüğü bozacağından, ülkeyi parçalanmaya götüreceğinden kaygı duyulmuştur (Keleş ve Mengi, 2013, s.22). Yukarıdaki açıklamalar bölgeye ve bölgeselleşmeye dair Fas'ın da benzer kaygılara- hem Batı Sahra özelinde hem de ülkenin geri kalanında-sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Fas'ta yerel yönetim reformlarının yerel yönetimin "kendi kendini yönetme ve yerel hizmet birimlerinin" sunulması (Karakılıç, 2016, s. 46) olan iki boyuttan daha çok yerel hizmet birimi unsuruna odaklanması muhtemeldir. Bölgeselleşme de bağımsızlık taleplerine karşı olarak, sorunun aslında ekonomik dengesizlikten kaynaklandığı tezini meşrulaştırmak ve buna çözüm bulmak için kullanılmaktadır. Uygulamadan ziyade Batı Sahra'nın iç self-determinasyon seçenekleriyle çözümüne ve reform gündemine dair momentumu sağlamayı ve bunu korumayı amaçlamaktadır. Batı Sahra'ya özerklik fikrinin geçerli, etkili olabilmesi ve uygulanabilmesi için yerel yönetim alanında da reformların yapılmasının önemli ve bir o kadar da tartışmalı olabileceğini göstermektedir; çünkü özerkliğin tam anlamıyla uygulanabilmesi için yerel yönetim unsurları ve kimlik politikasıyla uyumlu olması gerekmektedir. Yerel yönetim reformu idari, yönetsel problemlerden yani merkezi idare ve yerel yönetim arasındaki sorunlardan, toplumun ilgili taleplerinden ziyade daha çok self-determinasyon talebinden kaynaklanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akyılmaz, B. (2000). "Mahalli İdarelerde Özerkliğe Yönelik Tehditler ve Merkezileşme Eğilimleri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8 (1-2), 141-159.
- Aleman, E. ve Treisman, D. (2005). "Chapter 8: Fiscal Politics in 'Ethnically Mined', Developing, Federal States: Central Strategies and Secessionist Violence", in Philip G. Roeder and Donald S. Rothchild (eds.), *Sustainable Peace: Power and Democracy After Civil Wars*, Ithaca: Cornell University Press, 116-165.
- Belal, Y. (2008). "Présentation, Le Projet d'Autonomie de la Région du Sahara", *Autonomie et Régionalisation, Le Cercle d'Analyse Politique*, No. 11, Avril
- Ben-Meir, Y. (2010). "Morocco's Regionalization 'Roadmap' and the Western Sahara", *International Journal on World Peace*, 27(2), 63-86.
- Bergh, S. I. (2016). *Public Sector Governance Reforms and 'Advanced Regionalization' in Morocco: What Role for the European Union*, EUI Working Papers RSCAS 2016/56, 1-19.
- Bhatia, M. (2001). "The Western Sahara under Polisario Control", *Review of African Political Economy*, 28 (88), 291-298.
- Clark, R.S. (2007). "Chapter 4: Western Sahara and the United Nations Norms on Self-Determination and Aggression", in K. Arts, P. P. Leite (eds.), *International Law and the Question of Western Sahara*, Leiden, <http://ebookbrowse.net/roger-s-clark-western-sahara-and-the-united-nations-norms-on-self-determination-and-aggression-pdf-d260408437>, son olarak 21 Ekim 2013 tarihinde erişilmiştir
- Çiner, C. U. (2010). "Devlet Reformunda Yerelleşme ve Bölgeselleşme Üzerine", *Memleket Siyaset Yönetim*, 5(12), 168-180.
- El-Messaoudi, A. (2008). "L'Actualité d'un Débat: La Note de Travail", *Autonomie et Régionalisation, Le Cercle d'Analyse Politique*, No. 11, Avril.
- Epstein, P. (2009). "Behind Closed Doors: 'Autonomous Colonization in Post United Nations Era – The Case for Western Sahara'", *Annual Survey of International & Comparative Law*, 15(1), 107-143.
- Finaud, M. (2009). "Can Autonomy Fulfill the Right to Self-Determination?", *GCSP Geneva Paper*, 12(6).
- Gözler, K. ve Kaplan, G. (2018). *Kısa İdare Hukuku*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Houdret, A. ve Hamisch, A. (2017). *Decentralisation in Morocco: The Current Reform and Its Possible Contribution to Political Liberalisation*, Discussion Paper/ Deutsches Institut für Entwicklungspolitik, Bonn, 1-40.
- Hodges, T. (1983). "The Origins of Sahrawi Nationalism", *Third World Quarterly*, 5(1), 28-57.
- Hughes, A. (2004). "Decolonizing Africa: Colonial Boundaries and the Crisis of the (non) Nation State", *Diplomacy and Statecraft*, 15(4), 833-866.
- Jafari, M. ve El-Moujaddidi, (2016). "La Régionalisation Avencée au Maroc: Perspectives et Défis", *Revue Organisation et Territoire*, No. 2.
- Karakılıç, Y. (2016). *Yeni Yerel-Bölgesel Gelişmeler Işığında Yerel Yönetimler*, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2016.
- Keleş, R. (1998). *Yerinden Yönetim ve Siyaset*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Keleş, R. ve Mengi, A. (2013). *Avrupa Birliği'nin Bölge Politikaları*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Khakee, A. (2011). *The Western Saharan Autonomy Proposal and Political Reform in Morocco*, Norwegian Peacebuilding Resource Center, 1-12.
- King Mohammed VI. (2014). "The Best Token of Loyalty to the Architect of the Green March", *Vital Speeches International*, 343-346.
- Kumar, S. (2013). "Geopolitics Regionalism Under New Moroccan Constitution and Autonomy of Sahara", *Indian Journal of African Studies*, Vol. XVIII. April & October 2012, No. 1 & 2, pp.1-14, (published in January 2013).
- Lakhal, M., Khalil, A. ve San Martin, P. (2006). "Moroccan Autonomy for the Western Sahara: A Solution to a Decolonisation Conflict or a Prelude to the Dismantling of a Kingdom?", *Review of African Political Economy*, 33 (108), 336-341.
- Lawless, R. (1985). "Morocco's Foreign Policy: The Struggle for Influence and Dominance in Northwest Africa", in R. Lawless (ed.), *Foreign Policy Issues in the Middle East: Afghanistan – Iraq – Turkey – Morocco*, Durham: University of Durham, 66-83.
- Montarani, B. ve Bergh, S. I. (2014). "The Challenges of 'participatory' development in a semi-authoritarian context: the case of an essential oil distillation Project in High Atlas Mountains of Morocco", *The Journal of African Studies*, 19(5), 828-851.
- Mundy, J. (2009). "Chapter 10: The Morocco-Polisario War for Western Sahara, 1975-1991", in B. Rubin (ed.), *Conflict and Insurgency in the Contemporary Middle East*, London: Routledge, 209-231.
- Murswiek, D. (1993). "The Issue of a Right of Secession-Reconsidered", in Christian Tomuschat (ed.), *Modern Law of Self-Determination*, Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 21-40.
- Ojeda-Garcia R. ve Suarez-Collado A. (2015). "The Project of Advanced Regionalisation in Morocco: Analysis of a Lampeduan Reform", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42(1), 46-58.
- (2017). "Chapter 9: Western Sahara in the Framework of the New Moroccan Advanced Regionalization Reform", in Ojeda-Garcia, R., Fernandez-Molina, I. ve Vegailla V. (eds.), *Global, Regional and Local Dimensions of Western Sahara's Protracted Decolonization*, 2017, New York: Palgrave Macmillan, 188-234
- Ottaway, M. (2013). "Morocco: 'Advanced Decentralization' Meets the Sahara Autonomy Initiative", *View Points No: 27*, Wilson Center, 1-3.
- Özel, M. (2003). "Avrupa Birliği'nde Bölge, Bölgeselleşme ve Bölge Yönetimleri Kavramları Üzerine", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(1), 97-117.
- Pham, J. P. (2010). "Not Another Failed State: Toward a Realistic Solution in the Western Sahara", *Journal of the Middle East and Africa*, 1(1), 1-24.
- Said, J. (2012). *Essai sur les Régions et la Décentralisation au Maroc*, MPRA Paper, No 38390.
- Shelley, T. (2004). *Endgame in the Western Sahara: What Future for Africa's Last Colony?*, Zed Books, London.
- Pignon, S ve Braconnier, S. (2017). "La régionalisation au Maroc: un progrès à consolider", 27 février, *Bird & Bird*, <https://www.twobirds.com/en/news/articles/2017/global/africa-newsletter-feb/regionalization-in-morocco>, son olarak 15 Eylül 2018 tarihinde erişilmiştir.
- Sorenson, D. S. (2008). "Chapter 19: Morocco", *An Introduction to the Modern Middle East: History, Religion, Political Economy, Politics*, Westview Press, Colorado.
- Spector, S. J. (2009). "Western Sahara and Self-Determination Debate", *Middle East Quarterly*, 16(3), 33-43.
- (2011). "Negotiating Free Association between Western Sahara and Morocco: A Comparative Legal Analysis of Formulas for Self-Determination", *International Negotiation*, 16(1), 109-135.
- Suárez-Collado, A. "The Moroccan Regionalisation Process: Actors, Strategies

- Of Mobilization And Influence Of Arab Revolts”, http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_14277.pdf, son olarak 14 Eylül 2018 tarihinde erişilmiştir.
- Suarez-Collado A. ve Ojeda-Garcia, R. (2015). “The Effects of the Moroccan Advanced Regionalization Process in Western Sahara”, *Transmodernity: Journal of Peripheral Cultural Production of the Luso-Hispanic World*, 5(3), 76-98.
- Stephan M. J. ve Mundy, J. (2006). “A Battlefield Transformed: From Guerrilla Resistance to Mass Nonviolent Struggle in the Western Sahara”, *Journal of Military and Strategic Studies*, 8(3), 1-32.
- Tessler, M. A., Entelis, J. P. ve White, G. W. (1995). “Chapter 16: Kingdom of Morocco”, in D. E. Long and B. Reich (eds.), *The Government and Politics of the Middle East and North Africa*, Westview, Colorado.
- The Moroccan Constitution (2011), https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011.pdf?lang=en, son olarak 15 Eylül 2018 tarihinde erişilmiştir.
- Theofilopou, A. ve Mundy, J. (2006). “Autonomy and Intifadah: New Horizons in Western Saharan Nationalism”, *Review of African Political Economy*, 33(108), 255-267.
- Wolff, S. ve Weller, M. (2008). “Chapter 1: Self-Determination and Autonomy: A Conceptual Introduction”, in Weller M. And Wolff S. (eds.), *Autonomy, Self-Governance and Conflict Resolution: Innovative Approaches to Institutional Design in Divided Societies*, New York: Routledge, 1-25.
- Zerhouni, M. (2016). “La Regionalisation Avancee au Maroc: Vers L’Edification D’unS systeme de Gouvernance Efficace”, *Revue Vlaque d’Etudes Economiques*, 7(3), 27-38.
- United Nations General Assembly, “Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples”, (1514/XV; 14 December 1960), <http://www.un.org/en/decolonization/declaration.shtml>, son olarak 20 Mayıs 2018 tarihinde erişilmiştir.
- Central Intelligence Agency “The World Factbook: Africa: Western Sahara”, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/wi.html>, Last updated on 19 June 2014, son olarak 16 Eylül 2018 tarihinde erişilmiştir.
- Economic, Social and Environmental Council, *New Development Model for the Southern Provinces: Summary I*, October 2013
- Basic Facts About the United Nations*, United Nations Department of Public Information, New York, 2000.
- “Right of Non-Self-Governing Territories to Self-Determination Reaffirmed, As Fourth Committee Approves Nine Decolonization Texts”, *United Nations: Meetings Coverage and Press Releases*, <http://www.un.org/press/en/2002/gaspd238.doc.htm>, 4 October 2002, son olarak 16 Eylül 2018 tarihinde erişilmiştir
- “Morocco Reinforces Good Governance & Democracy in its Southern Provinces (Indian Paper)”, *MAP*, <http://www.mapnews.ma/en/top-news/regional/morocco-reinforces-good-governance-democracy-its-southern-provinces-indian-paper>, 08 November 2017, son olarak 24 Mayıs 2018 tarihinde erişilmiştir